

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl : 1966

Cilt : XIV

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1967

Yayın Komisyonu :

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN, *Dekan*

Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN, *Başkan*

Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU

Prof. M. Tayyib OKIÇ

Doç. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU

Doç. Dr. Bahriye ÜÇOK

Dr. Mehmet MAKSUDOĞLU, *Sekreter*

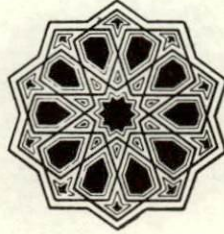
Yıl : 1966

Cilt : XIV

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1967

DERGİMİZİN BU SAYISI,
ÖLÜMÜNÜN 400. YILDÖNÜMÜ DOLAYISIYLA
KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'IN
AZİZ HÂTIRASINA SUNULMUŞTUR

Kanunî Sultan Süleyman'ın Sigetvar seferine giderken Erdel beyi'ni kabulü, Bak. Feridûn Ahmed, *Nüzhetu'l-Ahbar der Sefer-i Sigetvar*, v. 16 b, TSMK, Hazine 1339.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN, <i>Celâl-zâde Salih'in Süleyman-nâmesi</i>	1
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN, <i>L'amour Divine et La Danse Mystique</i>	13
Prof. M. Tayyib OKIÇ, <i>Hadiste Tercümân</i>	27
Doç. Dr. Cavit SUNAR, <i>Tasavvuf ve Kur'an</i>	53
Doç. Dr. İbrâhim Agâh ÇUBUKÇU, <i>Türk Filozofu Fârâbi'nin Din Felsefesi</i>	67
Doç. Dr. Bahriye ÜÇOK, <i>İslâmda Mûsiki Üzerine</i>	83
Doç. Dr. Hikmet TANYU, <i>Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları</i>	95
Dr. Talât KOÇYIĞİT, <i>Ahâd Haberlerin Değeri</i>	125
Osman KESKİOĞLU, <i>İslâmın Bugününe Bir Bakış</i>	143
Fevziye Abdullah TANSEL, <i>Mehmed Nazmi Paşa</i>	155
Dr. Hüseyin ATAY, <i>İslâm Felsefesinin Doğuşuna Dair</i>	175
Dr. Mehmet MAKSUDOĞLU, <i>Tunusta Dayıların Ortaya Çıkışı</i> ..	189
Dr. Mehmet MAKSUDOĞLU, <i>ظهور الدايات بالقطر التونسي</i>	203
Osman KESKİOĞLU, <i>Ahmet Cevdet Paşa</i>	221
Süleyman ATEŞ, <i>Zikir</i>	235
Dr. S. al-MUNACCİD, Çev.: Dr. M. HATİBOĞLU, <i>Arabça Yazmaların Neşir Kaideleri</i>	245
Prof. H. BODENSTEIN, Çev.: B. MAKSUDOĞLU, <i>Yarının Öğretmeni Neleri Bilmelidir?</i>	263

Nekroloji :

Fevziye Abdullah TANSEL, *Memleketimizin Acı Kaybı : Fuad Köprülü* 267

Kitap Tanıtma ve Tenkidleri :

Prof. M. Tayyib OKIÇ, *Dımaşktaki Fransız Enstitüsünün Son İslamî Neşriyatı* 283

Doç. Dr. Yaşar KUTLUAY, *God and Man in the Koran* 293

Dr. İsmail CERRAHOĞLU, *Warakat 'ani'l-Hadaret'l-'-Arabıyya* 295

Dr. İsmail CERRAHOĞLU, *Histoire de l'Ecole Malikite* 301

Prof. Dr. Tayyib OKIÇ, *Hedâik Fecrinâ* 307

Doç. Dr. Cahit ZİHAR, *Yabancı ve Kur'an* 313

Doç. Dr. İbrahim AğabülÜKÇÜ, *Türk Felsefesi* 317

Doç. Dr. Bahriye BÖK, *İstanbul Mescidi-i Arafat* 323

Doç. Dr. Hikmet TANYU, *Yahudiğin Kültürel Katkıları ve Akademi* 329

Doç. Dr. Talat KOCYİĞİT, *Abdül-Habib'in Hâfızlığı* 337

Osman KESKİNGİL, *İslamın Bugünkü Durumu* 343

Fevziye Abdullah TANSEL, *Mahmed Kazım Paşa* 353

Dr. Hasan ATAY, *İslâm Felsefesinin Bugünkü Durumu* 373

Dr. Mehmet MAKSUDÖĞLU, *Türkçe Dilinin Gelişimi* 389

Dr. Mehmet MAKSUDÖĞLU, *İslâm Felsefesinin Bugünkü Durumu* 393

Osman KESKİNGİL, *İslâm Felsefesinin Bugünkü Durumu* 397

Osman KESKİNGİL, *İslâm Felsefesinin Bugünkü Durumu* 397

Dr. S. al-MIZAN, *Dr. M. HATİBOĞLU, İslâm Felsefesinin Bugünkü Durumu* 397

Prof. H. RUDENSTEIN, *Dr. B. MAKSUDÖĞLU, İslâm Felsefesinin Bugünkü Durumu* 397

Hasan Husnî 'Abdu'l-Wahhâb "*Warakât 'ani'l-Hadâratil-'Arabîyyati bi Ifrîkiyyati't-Tûnisîyya*", Maḳtabatu'l-Manâr, Tûnis 1965, S. 472.

Muhterem üstad Hasan Husnî Abdu'l-Wahhab'ın birinci cildini ikmal ettiği bu eser, genel olarak islâm tarihi ve medeniyeti yönünden taşıdığı kıymet bir yana, özel olarak Kuzey Afrikayı bilhassa Tunusu, bize, ilim, fen, medeniyet, siyaset ve sosyolojik yönlerden tanıtmaya ve aslî kaynaklara istinat etmesi, Kuzey Afrika hakkında bu şekilde bilgi veren eserlerin yok denecek kadar az olması bakımından, büyük bir önem taşımaktadır.

Yazar, başlangıçta okuyucularıyla hasbıhal ederek (S. 7-11) eli senedenberi sabırla üzerinde çalıştığı "*Kitabu'l-'Omr*"den iktibasda bulunup, bu eseri telifdeki sebebi, kitabın gayesini ve takip ettiği metodu anlatmakta ve bu eser sayesinde, Tunusluların mâzi ile olan irtibatlarını daha fazla kuvvetlendireceklerini ümit etmektedir.

Okuyucularla hasbıhalden sonra yazar, o bölgede geçen medeniyet silsilelerinden (S. 15-19) bahseder. Bu kısımda Tunus'un coğrafi mevkii, Akdeniz sahilinde bulunuşu ve Akdenizin de medeniyet beşiği olduğu söylendikten sonra, milletlerin birbirile olan münasebetleri ve bu bölgenin ilk sakinlerinin Berberiler olduğu, sonradan sıra ile Finikelilerin, Romalıların, Vandalların, Bizanslıların, Arapların, İspanyol, Türk ve Fransızların gelmiş olduklarını ve bütün bu milletlerin kendilerine hâs usûlleri, nizamları ve yaşayış tarzları, fen ve sanatları oldukları ve tarihi imticaz neticesinde Tunusluların bunlardan aldıkları şeyleri anlatmaktadır.

Medeniyet silsilesi bölümünden sonra, Tunus kültürünün hikâyesi (S. 25-36) ne geçilmektedir. Deniz ticaretile meşgul olan Fenikeliler ve tesis ettikleri Kartaca şehrinden bahsedilmekte ve Kartacalıların, ziraat, madenleri kullanma, gemi inşaatındaki maharetleri ve Kuzey Afrika için çok mühim olan zeytin ziraatının, bunlar tarafından getirilmiş olduğu

söylenmektedir. Kartacaya hâkim olan Romalıların, Kartacayı, Roma'dan sonra ikinci bir Roma yapmak için gösterdikleri gayretler anlatılmakta, sonra Romalılara Vandalların hücumu ve yüz sene müddetle Kuzey Afrikanın tahribi kaydedilmektedir. Tunusda hüküm, Vandallardan Bizanslılara geçince, memleket içinde mezhep mücadeleleri olmasına rağmen, Kartaca şehrini imar ettikleri ve hicretin I.ci asrınının yarısından itibaren, arapların Kuzey Afrikaya yerleşmeğe başladıkları ve ilk hamlede Kayravan şehrini kurdukları ve bu şehrin Endelüs, Avrupa ve Afrika içlerine medeniyet saçtığı zikredilmektedir. Sonra, bu bölgede yetişen muhtelif ilim sahalarındaki âlimlerden ve Ağlebilerin ilim ve terceme için "*Beytu'l-Hikmeti'l-Kayravani*" adı altında kurdukları ilk Afrika medresesinden bahsedilmektedir. Gerek terceme için hıristiyan âleminden ve gerekse mütalaa için doğudaki islâm âleminden bu bölgeye kitapların celbi hareketi ve arap ilimlerinin Avrupaya nakli ve orada neşri ve bu hareketlerin Rönesansa tesiri anlatılmaktadır. Bundan sonra Hafsiler ve Türkler devrindeki ilmî hareketlerden bahsedilmektedir.

Daha sonra yazar, Tunusdaki arap medeniyeti ve bağındırlığından söz açmaktadır (S. 39-74). Burada, araplar Afrikayı feth ettikten sonra orada karşılaştıkları medeniyet eserleri üzerinde durularak, arapların Kuzey Afrikada ilk merkezleri olan Kayravan şehrinin tesisile işe başlarlar. Yazar, Kayravan şehrinin, hicretin 50.nci senesinde Ukba İbn Nâfi tarafından kuruluşunu ve bu tarihten evvel o mekide müslümanların cevelanlarını, oradaki kuyuların açılmasını ve Kayravana 55 senesinde vali olan Ebu'l-Muhacir'in Kayravanı bırakıp, kuzeyinde iki mil mesafede "*Tikravan*" adı altında bir şehir tesis ettiğini anlatır. Kayravan, Ukbe'den sonra gelen muhtelif valiler tarafından genişletilmiştir. Hayat ve şehirlerin tekamülünde esas unsur su olduğu için, Emevier devrinden itibaren, yağmur sularını toplayan su depoları yapılmıştır. Bu depoların çokluğundan dolayı Kayravan şehrine "su depoları şehri" (*Medinetu'l-Mevacil*) adı verilmiştir. Kayravan sadece siyaset ve ilim merkezi olmakla kalmamış, bunlar derecesinde bir ticaret şehri olmuştur. Kuruluşundan itibaren orada ticaret ve sanayi erbabının kendilerine âit çarşıları teşekkül etmeğe başlamış hattâ bu çarşılar kurucularının ismini almışlardır. Bundan sonra yazar, fâtihi olan araplarla Kuzey Afrikada bulunan milletlerin dil yönünden anlaşmaları meselesini inceler ve bu hususda kaynaklarda en ufak bir işarete bile rastlayamadığını söyler. Arapların, Kuzey Afrikada fikrî ve ilmî sahadaki cehd ve

gayretlerini ve hicrî 3.ncü asırda gösterdikleri parlak devri izah eder. Yazar, aynı zamanda tarihî rivayetlerle birlikte, arkeolojik kazılara itimad ettiğini kaydeder. Kültürün ilerlemesi bâbında da şöyle der. Ağlebiler, Kayravana yakın olan “*Abbasiyye*” ve “*Rakkade*” şehirlerini inşa ettiler. Kendileri, hükûmet erkâmı ve muhafız askerleriyle, kurdukları bu iki şehre yerleştiler. Bu yerleşme, Kayravana ilim ve ticaret merkezi olmaktan alkoymadı. Kayravandan ayrılmış olan emirler, bu şehri ziyaret etmekten geri kalmazlardı. Haftada en az iki gün, şehri kontrol ve cuma namazını kıldırmak veya meşhur bir âlimin cenazesini teşyi için veya mübarek gün ve gecelerde Kayravana inerlerdi. Hicri 2.nci asırdan itibaren ilim Kayravanda intişar etmeğe başladı. Tefsir, hadis gibi şer’i ilimler yanında, lûgat, edeb ve belâğat ilimleri de yer alır. Ağlebilerden ikinci İbrahim’in Bağdattan taklid ederek aldığı “*Beytu’l-Hikme*”de felsefe, tıp, felek ilimleriyle uğraşılıyordu.

Bu bölümden sonra yazar, talime verilen ehemmiyet başlığı altında (S. 77–128), arapların Kuzey Afrikayı feth ettikten sonra, dinlerini yaymağa gösterdikleri gayreti anlatmaktadır. Bilhassa bu hususda Emevi halifeleri, ordu kumandanları, valiler ve ordu mensubu her asker, oraların yerli halkını islâma sokmağa çalışmışlardır. Ömer ibn Abd’l-Aziz’in, Berberilere islâm şeriatını öğretmek için gönderdiği Tâbiilerden olan on zat zikre değer. Şunu da unutmamak lâzımdır ki arap çocuklarıyla, berberî çocukları müsavi derecede Kayravanda ibtidâî talimi öğrenirlerdi. Talim, o sıralarda cami, mescid ve küttab denilen yerlerde yapılırdı. Ağlebiler, başlangıçlarından inkirazlarına kadar, talime tam bir gayret göstermişlerdir. Bizzat kendileri bile bu yolda gayret sarfetmişlerdir. Bu ailenin kurucusu olan İbrahim, fakih, âlim bir zât idi. Mısırdaki okumuştur. İkinci İbrahim ise küçüklüğünde latinceyi öğrenmiş hattâ Sicilyahlarla bu dili konuşuyordu. Bundan başka astronomi ilmine vâkıf olup yıldızları rasad eder, onların zeycilerini çizer ve hesaplarını yapardı. Bu ikinci İbrahim’in oğlu, ikinci Abdullah ise, âkil, edip bir insandı. Lûgat, edep ve cedel ilminde bilgisi vardır. İkinci Muhammed ibn Ziyadetullah (Trablus valisi) şâir, edip, âlim bir şahısdı. Bu zât, edep ve tarihe âid eserler yazmıştır. Yazdığı “*Ağleb oğulları tarihi*” bize kadar ulaşmıştır. Yazar, sadece ilim aşkının erkeklere âit olmadığını, emirlerin kız evlâdlarının da hususî hocalarla yetiştirilmiş olduğunu ve onlardan bazılarını zikreder. 4.ncü Fâtımî halifesi Muiz Lidinillah berberice, rumca ve sûdan dillerini öğrenmişti. Yazar, bundan sonra

ilim öğrenme hususunda rivayet edilen bazı haberleri nakletmekte, sonra da edebî tetkikler bahsine temas etmekte ve bu sahada şöhret sahibi olmuş kimselerden söz açmaktadır. Bundan sonra da Kuzey Afrikada islâmî ilimleri öğreten iki enstitüden bahseder. Biri, Kayravandaki Ukbe ibn Nâfi'nin tesis ettiği câmi, diğeri ise Zeytûne câmiüdür. Kayravan camisinde, Abdullah ibn Abbas'ın mevlası Iktime ders vermiş, bu cami içinde, Suhnûna gelinceye kadar, muhtelif görüş sahipleri halkalar teşkil ederler, münazaralar yaparlardı. Suhnûn ehli sünnet dışındaki görüş sahiplerinin halkalarına ve münazaralarına mâni olmuştur. Fâtımiler idareyi ele alınca, sünnilerin bu camide ders vermelerine mâni olmuşlar, sünnî üleması da derslerini talebelerine evlerinde veya dükkânlarında vermekteydiler. Fâtimilerin Mısıra gitmelerile, sünnî islâmî tetkikler tekrar bu camiye avdet etmiştir. Ukbe ibn Nâfi'nin kurduğu bu câmi, sadece namaz ve ilim öğrenmek için bir mektep olmamış, memleketin içtimaî hayatının düzenlendiği bir merkez olmuş, orada Ağlebî ve Sanhâcî emirleri, ehemmiyeti hâiz olan memleket işleri için milletin fikrini alırlardı. Orası, ülemanın buluşma ve gariplerin de sığındığı bir yerdi. Bu izahattan sonra yazar, Ukbe camiinin ehemmiyetini anlatır İlim oradan, ikinci asırdan beşinci asrın ortasına yani Hilâlilerin Tunusa girişine kadar intişar etmiş, daha sonra Tunus ve sahil şehirlerine yayılmaya başlamıştır. Yazar buradan Zeytûne camisindeki ilim öğretimine intikal edip, oradaki talimin nasıl yapıldığından bahseder. Orada da ikinci ve üçüncü hicrî asırlarda islâmî talim başlamış fakat Zeytûnede intizamlı bir talimin teessüsü Hafisler devrinde olmuştur.

Talime gösterilen ehemmiyet bölümünden sonra yazar, birinci hicrî asırdaki edep ve lûgat nevilerine bir bölüm tahsis etmiştir. (S. 131-189). Burada, rical kitaplarında isimlerine nâdir rastlanan, birinci ve ikinci tabakadan olan edîplerden bahsedilmektedir. Edîplerden sonra nahiv ve lûgâtçilerden söz açılmakta, bunların eserleri ve haklarındaki kaynaklar gösterilmektedir.

Yazar bu bölümden sonra, Tunusdaki Beytu'l-Hikme'yi veya Afrikadaki ilk ilim medresesi bölümünü ele almaktadır (S. 192-219). Burada, Ağlebîlerden ikinci İbrahim'in üçüncü asrın sonlarına doğru "Rakkadede" kurduğu "Beytu'l-Hikme" ele alınmaktadır. Bunun nizamı, oradaki kitaplar ve oranın techizinden bahsedilirken, her sene Bağdada bir defa, bazen'de iki defa ilmî heyetler gönderildiği, bu heyetlerin vazifesinin, doğudaki âlimleri ve eserlerini Afrikaya nakletmek olduğu-

nu belirtmektedir. Beytü'l-Hikmede şark ve garbden yapılan tercemelerden ve emirlerin bu hususdaki cehd ve gayretlerinden bahsedilmektedir. Ağlebilerden sonra gelen Fâtimiler devrinde, şii ve sünnî uleması arasında münazara ve münakaşalar başlamıştı. Bu münakaşalar imamet ve akâide âid naslar üzerinde yapılyordu. Daha sonra yazar, kâğdın intişarı başlığı altında, üçüncü asırda Kayravan ve Rakkade de, Bağdad ve Fustat'dan istifade edilerek kâğdın imal edildiğini ve Kayravan yoluile Palermo'ya, oradanda İtalyadaki Salerno ve Fabriano şehirlerine intikal ettiğini, sonra da Almanya'ya geçtiğini kaydeder. Kâğıd imalinde meşhur olan şehsiyetleri de kaydetmeği unutmaz. Beytü'l-Hikme ve Avrupanın uyanması başlığı altında bilhassa tıp ve astronomi ilimlerinin "*Constantino Africano*" isimli bir papaz tarafından arapçadan latinceye terceme edilip, bu tercemelerin İtalyaya 've Avrupada yayılması anlatılmaktadır. Beytü'l-Hikme'deki münazaralar başlığı altında ise, Ağlebilerin kurduğı bu tesisde cidal ve kelim münakaşaları yapılmakta olduğı, halku'l-Kur'ân meselesinin dahi görüşüldüğüne âit örnekler verilmektedir. Yazar, "Üçüncü asırda Afrikadaki kelâm ve cedel âlimlerini saydım, Yirmisi mutezili olmak üzere hepsi otuz tane idi" demektedir.

Yazar, bundan sonra ikinci fasıl olarak, Beytü'l-Hikme'deki âlimlerin terceme-i hallerini, eserlerini ve istifade ettiğı kaynakları bize bildiriyor (S. 220-266) ve sonra da Tunusdaki arap tıbbı hakkında (S. 269-294) bir bölüm açarak, arapların başlangıçta tıp ilmini ancak tecrübî olarak bildiklerini, sonradan İslâm âleminde bu ilmin nasıl geliştiğini ve Kayravana gelişini izahdan sonra, Kuzey Afrikadaki duruma intikal etmektedir. İlk devirde tabiblere "*Fakihu'l-Beden*" ünvanının verildiğini söylemektedir. Yine ilk hastahenenin Kayravanda "*ed-Dimne*" adıyla kurulduğunu ve dimnenin nizamını, onun mimarî şeklini ve teşkilâtını anlatmaktadır. Sonra hastaların, ziyaretçileri tarafından nasıl ve hangi zamanlarda ziyaret edileceğine işaret etmektedir. Bundan sonra yazar, Tunus ve muhtelif şehirlerdeki dimnelerin kuruluşlarını ele alarak onları birer birer anlatmaktadır.

Tunuslu meşhur tabibler bölümünde (S. 295-322) onların hayatları ve eserleri hakkında malûmat verilmektedir. Bu bölümden sonra yazar, kitab yazma ve onları derlemeğe verilen ehemmiyeti bildiren bir bölüm açmış (S. 325-350) orada Ağlebiler, Ubeydiler ve Sanhâcilerin muhtelif sahalarda ilme verdikleri kıymeti göstermekte ve bu asırlar-

daki müstensihlerden bahsetmektedir. Daha sonra, Ağlebilerin Kayravanda yaptıkları binaların tavsifine geçilmiş (S. 353-394) Abbasiyye ve Rakkadede ki binalar ve bahçeleri anlatıldıktan sonra, o binalardaki mozayikler daha evvelki Bizans mozayikleriyle mukayese edilmiştir.

Son olarak, Tunus paralarına âid bir bölüm (S. 397-466) işlenmektedir. Bu bölümde yazar, paranın, ferdleri ve milletleri tanımadaki rolünden bahsettikten sonra, araplardan evvel Tunusda yerleşmiş olan kavimlerin paralarından, hasseten Bizans paralarının vasıfları ve kıymetleri hususunda önemli bilgiler vermektedir. Arapların Kuzey Afrikayı fethettikten sonra bilhassa Hassan ibn en-Nu'man zamanında, Tunusda Bizans parasının kullanıldığı, fakat Musa ibn Nusayr, 85 nci seneden itibaren aynı evsafdaki Bizans parasını kullanmış, para yüzleğinde Kelime-i Tevhid ve Besmelenin latincesi bulunduğunu, 95 nci seneden itibaren Musa ibn Nusayr'ın aynı evsafdaki paraları arap harfleriyle bastırdığı ve basılan paraların maden cinsleri hakkında kıymetli malûmat verilmektedir. Yazar bundan sonra, arap paraları üzerindeki şekilleri tetkike girişmekte, Emevi paralarından umûmî olarak bahsedildikten sonra, onların altın ve gümüşten olduğunu, Tunusdakilerin de aynı evsafda olduğunu ve Musa namına basıldığını söylemektedir. Sonra darphanelerden bahis açmakta, bidayetden zamanımıza kadar ki Tunus darphanelerinden ve sistemlerinden bahsetmektedir. Bu arada, kıymetli şeyleri tartmak için camdan yapılmış ağırlık birimlerinden de söz açmaktadır. Bundan sonra yazar, Kuzey Afrika hâkim olmuş muhtelif âilelerin basdıkları paralardan ve onlarda yapılan değişikliklerden, madalya ve nişanlardan, Türklerin hâkimiyet devrinde bastıkları paralara kadar bilgi vermektedir.

Bu eser, ikinci cildinin tamamlanması ile, ilim ve medeniyet tarihçileri için çok büyük bir kazanç olacaktır.

Dr. İsmail CERRAHOĞLU